

HRVATSKA PUTOVANJA SLAVENOFILA KNEZA ALEKSANDRA SAPIEHE

Joanna Rapacka

Slavenofilstvo je jedan od temeljnih čimbenika poljskog idejnog i ideološkog pejzaža 19. stoljeća. Karakterizira ga koliko raznorodnost koncepcija, ovisnih o promjenama povijesne situacije, toliko i diferenciranost funkcija i stavova, čiju je skalu određivao s jedne strane nacionalni mesijanizam, s druge, pak, nacionalno otpadništvo. Poljske slavenofilske vizije oscilirale su između dviju osnovnih orijentacija. Prva od njih pripisivala je središnju ulogu u slavenstvu — Poljskoj, koja je imala biti most što povezuje slavenstvo sa Zapadom i predvoditi u slavenskim slobodarskim težnjama. Druga je, međutim, vidjela Poljsku u tijesnoj vezi s Rusijom, s kojom se zajedno imala suprotstavljati destruktivnoj i materijalističkoj kulturi Zapada.¹

Ta druga orijentacija nije uvijek morala biti antipatriotska. Takav karakter dobit će tek poslije ustanka 1830. godine. Pokušaji povezivanja poljskih patriotskih ciljeva s ruskom orijentacijom bili su posebno karakteristični za razdoblje vladavine Aleksandra I. zbog nada vezanih uz njegov liberalizam.

Duhovno ozračje nakon podjele Poljske pogodovalo je slavenofilstvu. Poljska politička katastrofa rodila je potrebu da se odgovori na pitanje o njezinim uzrocima. Tražili su se, između ostalog, u odstupanju od tradicionalnih poljskih vrlina, a njihov preporod smatrao se uvjetom preporoda nacije. To je prouzrokovalo povratak narodnoj prošlosti, a slavenska prošlost tretirana je kao

dio nacionalne povijesti. Znanstveni interes u toj kao uostalom i u drugim znanstvenim oblastima, učvršćivalo je uvjerenje da Poljska, lišena političke uloge, može vratiti svoje značenje kao slavenska Atena². Bio je to jedan od osnovnih ciljeva Društva prijatelja znanosti, osnovanog 1800. godine, u kojem su slavistička istraživanja zauzimala vrlo bitno mjesto.³

Njegov član bio je mladi poljski magnat, knez Aleksander Sapieha (1773.–1812.), koji se 1804.–1805. otisnuo na znanstveno putovanje po južnoslavenskim zemljama. Plod tog putovanja bila je knjiga pod naslovom *Putovanja po slavenskim zemljama obavljena u godinama 1802–oj i 1803–oj od XS člana nekoliko Akademija i znanstvenih društava*, izdana u Wroclawu 1811. godine.⁴

Na tu prvu poljsku knjigu o slavenskom jugu željeli bismo danas podsjetiti, to prije što se pretežit njezin dio odnosi na putovanje po hrvatskim krajevima, a upravo je u Hrvatskoj ona nekako zaboravljena.⁵ Ime A. Sapiehe nećemo naći čak ni u iscrpnom prikazu odjeka Fortisova *Viaggio in Dalmazia* u savjesnom predgovoru J. Bratulića za hrvatsko izdanje Fortisa iz 1984. godine,⁶ premda je baš Fortisovo putovanje bilo ne samo jedna od inspiracija Sapiehina poduzeća, nego se čak Fortisov tekst više puta javlja kao polazište na koje se Sapieha poziva u svome izvješću. Sapieha citira Fortisa (ne navodeći uvijek izvor), polemizira s njim, zauzima stav u njegovu sporu s Lovrićem (Lovrićev brat Matija prati Sapiehu na putu), često posjećuje iste ljude.⁷

Drugi je povod za podsjećanje na Sapiehu činjenica što se dosadašnja literatura njemu posvećena bavi prije svega političkim kontekstom njegove ekspedicije i njenim tajnim ciljevima, koji su mogli biti djelatnost u korist ruskog dvora, a prije svega tadašnjeg ruskog ministra vanjskih poslova kneza Adama Czartoryskog (među ostalim J. Skowronek⁸), ili pak djelatnost u korist Francuske (među ostalim G. Maver,⁹ Lj. Durković–Jakšić¹⁰). Spor je u biti nerazriješen. Sapieha je bio različitim vezama, između ostalih i rodbinskim, povezan s Czartoryskim, ali je, nešto kasnije, u vrijeme Varšavske Kneževine (1807.–1815.), aktivno sudjelovao u političkom životu kao vatreni Napoleonov pristaša. Promjena opcije s proruske na napoleonsku bila je, uostalom, česta pojava u ono vrijeme; stajalo je iza nje poimanje aktualne poljske *ragione di stato*.

Sapiehina *Putovanja* bila su i predmetom zanimanja povjesničara znanosti, posebice arheologa i prirodoznanstvenika. Njegove opće slavenofilske i slavenoznanstvene koncepcije (koje se među ostalim tiču etnogeneze Slavena i njihove podjele na plemena) bile su razmatrane bilo u okvirima monografskih

sinteza posvećenih tim problemima (među ostalim Francew, Klarnerówna, Witkowska¹¹), bilo u okvirima radova posvećenih Sapiehi, u ovom posljednjem slučaju uglavnom u sjeni političke problematike (Durković, Peġierska,¹² Skowronek). Najmanje pozornosti posvećivalo se do sada kulturnoznanstvenim sadržajima *Putovanja*, izuzimajući donekle njihov dubrovački fragment¹³, premda je Sapiehin izvještaj iznimno zanimljiv dokument također i na tom području, iako dokument koji je modelirala ideologija i literatura.¹⁴

Trasa putovanja kneza Sapiehe vodila je od Trsta preko Rovinja, Pule, Rijeke, Bakra, Kraljevice, Krka, Senja, Raba, Paga, Zadra, Biograda, Šibenika, Skradina, Knina, Imotskog, Mostara, Stoca do Dubrovnika, odakle se zatim uputio u Grčku u dalje do Instanbula. Pretpostavlja se da je do tog Sapiehina putovanja došlo neposredno poslije onoga u kojem je, među ostalim, posjetio i Zagreb.

Na ovome mjestu ograničit ćemo se samo na prikaz odabranih motiva s njegova putovanja od Trsta do Dubrovnika, zaobilazeći avanturističku ekspediciju u Mostar, kao i sam boravak u Dubrovniku.

Sapiehin znanstveni interes bio je, slično kao i interes većine tadašnjih znanstvenika, vrlo širok. Tijekom svoga putovanja bavi se geološkim, botaničkim i kemijskim istraživanjima, a zanima se i arheologijom, etnografijom i povremeno arhitekturom. Zanimaju ga gospodarski problemi, uvjeti razvitka trgovine, manufakture, rudnici, putovi, pitanje regulacije rijeka i isušivanja močvara. Sapiehin odnos prema civilizaciji ipak je ambivalentan: priznaje joj izvjesne prednosti, ali u Rousseauovu duhu¹⁵ vidi u njoj i uništavajuću silu, koja lišava ljude urođenih moralnih vrлина.

Sapiehino je putovanje u najmanju ruku u istom stupnju putovanje u prostoru koliko i putovanje u vremenu.¹⁶ To je povratak izvorima, neposredan dodir s prošlošću, a on je — prema Sapiehi — moguć ne zahvaljujući djelima povjesničara, nego ponajprije vlastitim uvidom: istraživanjem jezika, narodnog značaja, običaja, religioznih obreda i sačuvanih spomenika drevnosti.

Potreba za upoznavanjem slavenskog juga dobiva osobito značenje u svjetlu Sapiehinih pogleda na etnogenezu Slavena i njihovu podjelu na plemena. Najpotpuniji je njihov pregled sadržan u njegovu rukopisnom tekstu naslovljenom *Predgovor putovanjima različit od tiskanoga*¹⁷, koji se najvjerojatnije poklapa s tekstom predavanja *O Slavenima*, što ga je Sapieha održao u Društvu prijatelja znanosti nakon povratka s puta 9. 12. 1806. godine.¹⁸

Prema Sapiehi, Slaveni — koji prvobitno potječu s Kavkaza — dijele se na »dvije osnovne obitelji: narode ruske i hrvatske. Prvoj pripadaju »Rusini sami sobom«, Bugari, Ukrajinci, ostaci Pečenega (Kozaci su za njega također Pečenezi), a od izumrlih naroda: stari »vrasi« ili zlodusi. Njima također treba pribrojiti Jađvinge. Hrvatskoj obitelji pripadaju: Hrvati, Slovaci (najčešće kod Sapiehe kao sinonim Hrvata — Dalmatinaca), Raci, Srbi, Bosanci, Morlaci, Senjani, Ličani, Krbavljani, Hercegovci, Dubrovčani, Crnogorci i Mazuri (ovi posljednji prema Sapiehi — sve narodi poljskog podrijetla). Treći, poseban ogranak čine češki narodi. O iznimnim vezama Poljaka i Morlaka svjedoče sama njihova imena: Morlach — to je Lach (Poljak) nastanjen na moru, dok su Poljaci došljaci s juga, koji su ostavili planinske zemlje i naselili se u ravnicama, pa odatle njihovo ime »póllachy« ili poljski »Lachi«. Sapieha, dakle, tražeći u sadašnjosti slavenskoga juga njegovu prošlost, u biti istražuje prošlost vlastitoga naroda, što u svome tekstu više puta naglašava *expressis verbis*.

Njegovo je putovanje u prošlost tužno. Povremene eksplozije entuzijazma ne mijenjaju činjenicu da u Sapiehinoj knjižici dominira nostalgična atmosfera prolaznosti i ljudske osamljenosti usred divlje prirode. Sumornost atmosfere narasta tijekom putovanja. Sapieha traži zemlju prakorijena na ruševinama minulih civilizacija. To je protuslovlje što proizlazi kako iz sudara literarno–idejnih klišea, Zlatnoga vijeka i Arkadije s grobljansko–ruševinskim kompleksom, tako iz stvarnoga karaktera promatranog svijeta.

Slike ruševina rimske civilizacije i popratna razmišljanja o ništavnosti i prolaznosti naroda i društava stalna su pozadina njegova putopisa. Istodobno Sapieha ostaje oštrouman promatrač, pa svaki od opisanih gradića Istre, Hrvatskog primorja i Kvarnerskog otočja u njegovim opisima dobiva neponovljiv karakter. Mrtvilo, sirotinja i napuštenost isprepleću se sa životnošću, djelatnošću i dobiti.

Na tom području Sapieha nalazi svoju Arkadiju. To je otok Krk, čiji gostoljubivi, vrijedni stanovnici neobično umilnog karaktera ne znaju ni za rat, ni za oružje. To je sretan kutak »gdje čovjek još nije u bratsku krv ruke zamočio«. ¹⁹ Nekoliko pušaka na cijelom otoku služe samo za strašenje ptica u vinogradima. Stanovnici Krka znaju, međutim, pjevati, a »Njihovo pjevanje je melodiozno, tužno polagano i ima pečat drevnosti«. ²⁰ »O, Veglio!« — Piše Sapieha — »zašto nisi cijelim svijetom, ili bolje zašto svijet nije tebi sličan.

Primite, sretni stanovnici, u tome odavanju vam počasti dokaze osjećanja kojima sam bio obuzet na vašem otoku [...] i neka nikakav putnik, zlorabeći vaše gostoprimstvo, ne dovede među vas promjenu običaja, dakle i kraj vaše sreće.«²¹ Sapiehi je ipak još strana idilična herderovska slika Slavena i taj sretni otok izgleda mu po svojim obilježjima premalo slavenski. »Ali, priznajem« — piše — »da me, usprkos slavenskom jeziku kojim oni govore [...], njihova odbojnost prema vojevanju i svijetlim bojama u odjeći dovodi u sumnju potječu li zaista ti otočani od nekog odvažnog slavenskog naraštaja. A možda su, pak, dugotrajan mir i ljenčarenje uništili u njima klicu junaštva.«²²

Iz Sapietine je knjige razvidno da njegova Arkadija, slično kao i cijelo područje, ima i svoju povijest. Sapieha svoje informacije očito crpi od obrazovanih mještana. Stoga su *Putovanja* među ostalim i zanimljiva ilustracija stanja historijske svijesti u pretpreporodnom razdoblju na području što ga posjećuje Sapieha. Njegov putopis prije svega dokumentira neobičnu životnost frankopanske tradicije (dodajmo na margini da Sapieha, kako tvrdi, čak zamalo nije kupio na aukciji oklop koji je nekoć pripadao »nesretnome Frangipani«²³). Hrvatsko primorje s otocima u Sapietinoj je relaciji frankopanska zemlja, ali njezina tradicija nije potpuno odvojena od tradicije hrvatske države. Ona postoji u uspomeni na hrvatskoga kralja Krešimira i u pojmu hrvatske krune kojoj su ti krajevi podlijegali prije nego što su se našli pod ugarskom i mletačkom vlašću.

Senj je za Sapiehu grad stare slave uskoka, negdašnjih gospodara Jadrana. Njihovi potomci nisu izgubili osobine svojih predaka i ostali su pravi Slaveni: »Senjani su Slaveni, po zakonu nose oružje i rabe odjeću primjerenu hrvatskome narodu. Dosta vole pjevanje i njihova glazba, premda različita od veljanske, nema u sebi divljine morlačke pjesme, nego ima poljski prizvuk.«²⁴

S kulturnim tradicijama upoznaje Sapieha čitatelje spominjući glagoljaše i slavensku liturgiju na Rabu, s neobičnom varijantom tradicije o Ćirilu i Jeronimu, prema kojoj bi sv. Jeronim bio autor ćirilice (s čim, ostalom, Sapieha polemizira), Ćiril pak, u skladu s istinom, glagoljice.

Dolazak u Zadar doživljava Sapieha kao prijelaz granice. Tu se ne radi samo o političkoj granici koje je Sapieha, uostalom, potpuno svjestan, nego prije svega o civilizacijskoj granici. Za Sapiehu tu počinje Morlachia. Primorski gradovi (osim Zadra, posjećuje i Šibenik) za njega su nevažne i nezanimljive enklave provincijske europske civilizacije. Njihovo je stanje, uostalom, jadno, a to se

tiče čak i gubernatorskog sjedišta — Zadra. Vegetiraju u učmaloj provincijskoj atmosferi. Informacije o njihovoj prošlosti što ih Sapieha dobiva od svojih domaćina (uostalom, uglavnom Talijana) mutne su i fragmentarne unatoč tome što su među njima kolekcionari i skupljači starina, kao što je preko Fortisa znani grof Stratico koji Sapiehi pokazuje knjigu grbova (bila je to najvjerojatnije Žefarovićeve prerada Vitezovićeve *Stematografije*), među kojima nalazi grbove koji ga neobično podsjećaju na poljske, slično kao što će poslije poljske heraldičke motive nalaziti na stećcima u Stocu.

Slika je Dalmacije s početka 19. stoljeća koju nam crta Sapieha potresna. To je slika takvog pada i zapuštenosti da čitatelj uzdiše za povratkom u siromašno i također zaostalo Hrvatsko primorje. Tik iza zidina primorskih gradova rasprostiru se područja s divljom prirodom i tužnim ostacima različitih civiliziranih načina života: srednjovjekovnih utvrda i crkava, turskih vrtova nemilosrdno uništavanih od strane sadašnjih primitivnih stanovnika — Morlaka. Degradacija ne obuhvaća samo davnašnja civilizacijska dostignuća nego i samu prirodu: šume nestaju pod morlačkom sjekirom, močvare gutaju plodnu zemlju. Među najpotresnijima je opis Knina: »Nemoguće je zamisliti gradić siromašniji od Knina [...], premda je smješten na najplodnijoj dalmatinskoj zemlji. Loš zrak što potječe od izlivanja Krke, pogoršan velikim vrućinama, navukao je smrt među mještane i izazvao neprekidne bolesti. Prilikom moga ulaska u taj tužni grad uglavnom pao je sumrak i na prvi pogled, ugledavši prvi put njegove građane, učinilo mi se da vidim sjene, a ne ljude. Zaraza je u njemu toliko uobičajena i smrt tako česta da će taj grad ubrzo ostati pust.«²⁵ Nad gradom se uzdiže tvrđava »više prijeteći nezdravošću nego svojim utvrdama«²⁶, čiji je garnizon tako bolestan da nema tko stati na stražu. U blizini grada u blato tone brežuljak, koji je nekoć, kada je u Kninu bila katedrala, kanonicima služio za stanovanje. Neki Sapiehini pejzaži primjereni su gotičkom romanu.

Život stanovnika Dalmatinske zagore svodi se na siromaštvo, boleštine (prije svega malariju), potpunu nesposobnost za rad, praznovjerje. Proždire ih prljavština i insekti. Neumjereni su u jelu i pilu, lažljivi i skloni razbojništvu. Njihove pjesme nisu pjevanje — to je zavijanje.

Morlaci nemaju povijesti, njihovi su jedini junaci izvanvremenski junaci njihovih pjesama: Kraljević Marko i sin kralja Đurđa.²⁷ Prema Sapiehi zapravo nemaju ni religije. Obje vjeroispovijesti, čiji su život, uostalom, Sapieha dočarava kao skladan, kao da postoje nekako mimo Morlaka.

Franjevački samostan i pravoslavni manastiri ne mijenjaju mnogo opću civilizacijsku sliku zemlje; a da se i ne govori o nekim župama gdje župnik u praznoj, polusrušenoj crkvi sam sebi ministrira.

Sapieha se uglavnom koristi uslugama pravoslavnih. Iza toga su najvjerojatnije stajali politički razlozi (bio je, po svemu sudeći, izaslanik ruske vlade, pa mu otud preporuke za pravoslavno svećenstvo). Sapieha tvrdi da su pravoslavni kler i monasi mnogo gostoljubiviji od katoličkih, iako su manje obrazovani. Kao najvedrije mjesto ipak ostaje u sjećanju čitatelja franjevački samostan Visovac, koji Sapiehu podsjeća na atmosferu poljskih samostana i na *Monachomachiju* biskupa Krasickog.²⁸ U samostanskoj knjižnici pronašao je dva djela u »slavenskim stihovima«, koja je dobio na dar.

U tim divljim krajevima Sapieha pronalazi svoje pozitivne junake, oličenje narodnoga duha, čistoga i neoskrnutog civilizacijom. Pronalazi ih upravo u primitivnim Morlacima, premda se na osnovi njegovih vlastitih zapažanja može učiniti da baš oni upotpunjuju apokaliptičnost slike. Realistična opservacija, često obojena plemenitaškom ironijom, stalno se isprepleće s fascinacijom i lirskim pohvalama čistoći morlačkih običaja. Sapieha modelira svoga Morlaka djelomice po uzoru na prosvjetiteljskog dobrog divljaka, a djelomice na romantičnog razbojnika, posebice kada uvodi hajdučke teme. Osim toga, Morlak mora ispunjati i određenu idejnu zadaću koju mu je zadao autor: mora oličavati vrline nekadašnjeg Poljaka i podsjećati današnje Poljake na neophodnost povratka tim vrlinama kao putu narodnog preporoda. Prema Sapiehi, zahvaljujući vjernosti običajima, Morlak, iako »jauče u tuđem ropstvu«²⁹, ostao je Slavenom i »naredni niz stoljeća naći će ga u neizmijenjenu obliku,³⁰ Morlačke su vrline odvažnost, borbenost, vjernost zadanoj riječi, nekoristoljubivost i gostoljublje, briga za čast žene i svoju vlastitu. Taj katalog morlačkih vrlina Sapieha nabroja više puta: »Filozof, izmoren pokvarenošću gomile, ugodno će odmoriti oči kad ugleda kutak možda izuzetan na svijetu, gdje podla dobit još ne prlja plemenitost duha. Gdje su ljudi, što u svakom čovjeku vide brata, bez ikakve osobne koristi gostoljubivi, čvrsto se držeći zadane riječi, podčinjeni roditeljima i starijima, osjetljivi na čast svojih družica, zahvalni za najmanje dobročinstvo, prednjačeći u hrabrosti, štujući kao božanstvo običaje predaka i strašni za svoje neprijatelje. Takvi su, Poljaci, vaši preci ...«³¹

Temeljni katalog morlačkih vrlina, rođen iz literature, donio je Sapieha gotov sa sobom, slično kao što je donio i model sretnog otoka. Gledajući kroz prizmu

književnih klišeja, vidio je ono što je htio vidjeti: poeziju idiličnoga Juga na Krku, poeziju romantičnog Sjevera među Morlacima, ali je istodobno za sobom ostavio jedno od najtužnijih i nimalo poetičnih svjedočenja o Dalmaciji svoga vremena.

BILJEŠKE

¹ Usp. Z. Klarnerówna, *Śłowianofilstwo w literaturze polskiej lat 1800–1830*, Warszawa, 1926, str. 6–7.

² Usp. Z. Klarnerówna, op. cit.

³ O Društvu prijatelja znanosti usp. A. Kraushar, *Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk, 1800–1832*, I–IX, Kraków–Warszawa, 1900–1911.

⁴ 2 izd. Sanok, 1856.; 3. izd. Wrocław — Novi Sad 1983., prir. T. Jabłoński. U izdanju iz 1983. prvi je put objavljen drugi dio *Putovanja* (iz Dubrovnika u Grčku). Komentar je dosta oskudan, uglavnom geografski. Uvod je napisao Lj. Durković–Jakšić. Neke su njegove tvrdnje i hipoteze diskutabilne. Drukčiju interpretaciju političkog konteksta Sapiehina putovanja vidi u: J. Skowronek, *Z magnackiego gniazda do napoleonskiego wywiadu. Aleksander Sapieha*, Warszawa, 1992.

⁵ Od dosadašnje hrvatske literature predmeta, osim kratke napomene u Kombolovoj *Povijesti hrvatske književnosti do preporoda*, može se navesti samo važnu publikaciju T. Matića, *Izveštaj austrijskoga političkoga emisira o Dubrovniku i njegovu balkansku zaleđu iz god. 1805*, »Starine JAZU«, XXXVII, Zagreb, 1934., str. 177–188.

⁶ A. Fortis, *Put po Dalmaciji*, prir. J. Bratulić, Zagreb, 1984.

⁷ Kratke napomene o odnosu Sapiehe prema Fortisu: G. Maver, *Alessandro Sapieha e il suo »Viaggio nelle terre slave«*, »Ricerche Slavistiche«, VIII, 1960., str. 253–263.

⁸ J. Skowronek, op. cit.

⁹ G. Maver, op. cit.

¹⁰ Lj. Durković–Jakšić, *Podróż Aleksandra Sapiehy po ziemiach południowosłowiańskich*, u: isti, *Z dziejów stosunków jugosłowiańsko–polskich. 1772–1840*, Novi Sad–Wrocław, 1977., str. 61–72.

¹¹ Usp. W. A. Francev, *Poljskoje slavjanoviedienije konca XVII i pirojvoj četvrti XIX st.*, Praha, 1906.; Z. Klarnerówna, op. cit.; A. Witkowska, *Śławianie, mu lubim sielanki ...*, Warszawa, 1972.

¹² Usp. R. Pęgierska–Piotrowska, *Aleksandra Sapiehy »Podróże w kraiach sławiańskich odbywane ...«*, u: *Polsko–jugosłowiańskie stosunki literackie*, prir. J. Slizinski, Wrocław, 1972., str. 72–79.

¹³ Usp. između ostalog J. Reychman, *Dubrovnik w oczach podróżników polskich w XVIII i na początku XIX wieku*, u: *Polsko–jugosłowiańskie stosunki literackie...*, str. 53–69.

¹⁴ Na književne vrijednosti Sapiehina djela svratio je pozornost G. Maver u op. cit.

¹⁵ O odnosu Rousseau — Sapieha vidi Z. Klarnerówna, op. cit.

¹⁶ O onodobnim putnicima kao »putnicima u vremenu« vidi A. Witkowska, op. cit.

¹⁷ Naslov može potjecati od kasnijeg vlasnika rukopisa. Sadržaj rukopisa navodimo po Francevu koji ga je, po svemu sudeći, posljednji imao u rukoma. Usp. Francev, op. cit., str. 83–84.

¹⁸ Sadržaj izlaganja zahvaljujemo monografiji Kraushara. Vidi A. Kraushar, op. cit. II/I, str. 21–22.

¹⁹ Sapieha 1983., str. 60.

²⁰ Sapieha 1983., str. 63.

²¹ Sapieha 1983., str. 63–64.

²² Sapieha 1983., str. 60.

²³ Sapieha 1983., str. 54.

²⁴ Sapieha 1983., str. 65.

²⁵ Sapieha 1983., str. 98.

²⁶ Sapieha 1983., str. 98.

²⁷ Sapieha tvrdi da je to jedan od najvećih morlačkih junaka. Komentatori pretpostavljaju da bi to mogao biti ili sin Đorđa Brankovića, ili Skenderbeg ili čak Karađorđe.

²⁸ Herojsko–komična pjesma I. Krasickog iz 1778. god., koja na šaljiv način predstavlja rat fratara, u kojem kao oružje služe krigle i knjige.

²⁹ Sapieha 1983., str. 123–124.

³⁰ Isto.

³¹ Sapieha 1983., str. 124.